է և այն ճշմարտութիւնը, որ ոչ մի քաղաքացի չէ կարող զրկված լինել այս կամ այն քաղաքական, ազգային և հասարակական իրաւունքներից, երբ նա պատկանում է այս կամ այն կրօնին։

Ոչ մի պետութիւն այժմեան դարում այլ ևս չէ զրկում այս կամ այն գիտնականին քաղաքական որ և է իրաւունքից, եթէ նա պատկանում է այս կամ այն գիտական դպրոցին, չէ տալիս, օրինակ ասելի պակաս իրաւունքներ բնագէտին, քան թէ լեզուագէտին, մատերիալիստին ու բէալիստին, քան թէ իդէալիստին... Ամեն մի ուսումնական համոզմունք ունեցողը հաւասար է օրէնքների, հասարակութեան, ազգի, պետութեան առջև, այնպէս էլ ամեն մի կրօնական համոզմունք ունեցողը պէտք է հաւասար լինի օրէնքի, հասարակութեան, ազգի, պետութեան առջև։

Այդ տեսակ ճշմարտութիւնների համար մարքսիստները երբէք չեն մոռացվում մարդկութեան մէջ։ Այդ է պատճառը որ եւրոպական ազգերից շատերը, և ոչ թէ մի այլ Գերմանիան, փետրվարի 3-ին, Լէսինգի մահվան հարիւր տարվայ տարեդարձի օրը, հպարտութեամբ յետ կը նայեն անցեալի վրա և կը յիշեն նրա մեծ անուան հետ միասին որ կրօնի կատարեալ ազատութեան գաղափարով և նրա անկախութեամբ պետական կազմակերպութիւնից այն ազգերը որոնց մէջ իրագործված են, գոնէ մասամբ, այդ յաւիտենական գաղափարները, պարտական են Սպինոզայի և Լէսինգի պէս ազատութեան վսեմ գաղափարի անխոնջ, անբիծ, անկեղծ և անաղարտ մարտնչողներին։

Գ. Ա.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ՆԱՄԱԿ ԻՄԲԱԴՐԻՆ

—

Թիֆլիս, 9 փետրվարի

Ձեր լրագրի 19-ը համարում դուք նուիրել էիք իմ «Էլի մէկ զոհ» կոմեդիային մի անաչառ և օրինաչէլի քննադատութիւն, որի մասին ես յայտնում եմ ձեզ իմ խորին շնորհակալութիւնը։

Դուք, պարոն խմբագիր, գրել էիք ձեր յօդուածը այն տպաւորութեան տակ, որը խանգարել կարող էիք դուք բերել նոյն կոմեդիայի ներկայացումից անցեալ յունվարի 26-ին։ Բայց խնդիրը նորանումն է, որ իմ պիէսայի մէջ Անանին չէ մեռնում և չէր էլ կարող մեռնել նոյն բոպէին, որքան էլ կամենայի ես. այլ միմիայն ուշաթափվում է նա հոգեկան ատաքիկ յուզմունքից և շրջապատող անձանց բռնադատական ճնշումներից։

Այս իրողութիւնը ապացուցանելու համար ուզարկում եմ ձեզ ճիշտ պատճէնը այն օրինակի, որը նախ քան ներկայացումն՝ առաջարկված է ցենզուրային կոմիտեին, ուր նա այժմս գտնվում է և պէտք է գտնվի մինչև։

Ձեզ, պարոն խմբագիր, առաւել լաւ, քան թէ մի ուրիշին, յայտնի է որ առհասարակ իմ պիէսաներիս մէջ անբնական դիպուածներ չեն պատահում իմ հերոսների հետ, այլ իւրաքանչիւր մի փաստ հետևանք է լինում մի որ և է յայտնի պատճառների։

Մի կողմը թողնելով այն հանգամանքը, որով «Էլի մէկ զոհ» կոմեդիայի վերջը կատարվեցաւ ներկայացման օրը այնպէս, ինչպէս մենք ամենքս տեսանք եղանք, թէև զվարճալի իմ սխալմունքով, հաւատացնում եմ ձեզ, որ Անանու անբնական մահից ես աւելի եմ վշտացած, քան թէ մի ուրիշը կարող էր վշտանալ նորա իսկական մահուամբ։

Եթէ դուք, պարոն խմբագիր, կը բարեհաճէիք ձեր լրագրի էջերում նուիրել մի քառորդական մասը նոյն տեղի, որքան շնորհել էիք «Էլի մէկ զոհ» քննադատութեանը, ես խոնարհաբար կը խնդրէի ձեզ ապել այս նամակիս հետ պիէսայի գոնէ վերջին տեսիլի բովանդակութեան խտացած մի փոքրիկ ծանօթութեամբ, վերստին պիէսան ինձ դարձնելով, որով և կը պարտաւորէիք ինձ։

Գ. Սունդուկեանց

ՆԵՐՔԻՆ ԼՈՒՐԵՐ

—

Կ. Պոլսի «Միացեալ ընկերութեան» անօրէն ժողովը խնդրում է մեզ ապել հետևեալը։ «Վեհափառ հայրապետն ազգիս հայոց բարեհաճեցաւ հրամայել տալ Միացեալ ընկերութեանց, ամ ըստ ամէն յանուն Աշաչկերտի գաղթականաց, տասիկոյ յաւագի հաւաքեալ 17,000 բուրլիով գնված, քսան և մէկ ա ա ա ս ն ա պ ա է (?) արժեթղթոց տարեկան տոկոսներն, Աշաչկերտի և Պայազետի հայ մանկուցն դաստիարակութեան յատկացնելու համար։ Ցնորէն ժողովս վերջին սուրհանդակաց, ըստ բարձր հրամանի Նորին ս. ժողովեան, մայր աթոռոյ ս. սինոդի մի յատուկ նամակաւ Ներկայ տարւոյս մէջ վճարելի տոկոսաց փոխարէն, քսան և մէկ արժեթղթոց կուպոնները 1050 գուլդենի արժողութեամբ ընդունած ըլլալով, կը փութայ Ներկայիս իր անհուն երախտագիտական զգացումներն հրապարակաւ մատուցանել առ վեհափառ հայրապետն ազգիս։»

—

Ներկայ համարում ապելով պ. Սունդուկեանցի նամակը նրա «Էլի մէկ զոհ» պիէսայի մասին, պարտաւորութիւն ենք համարում յայտնել, որ ստացանք հեղինակից և նրա պիէսայի ձեռագիրը. ինչպէս նա վերջին անգամ փոփոխված է եղել։ Անանին այդ ձեռագրի մէջ չէ մեռնում, բայց ինչի բեմի վրա նա մեռնում է,—այդ մենք չը գիտենք։ Մենք գրեցինք քննութիւն այն պիէսայի մասին որ ներկայացնելիս տեսանք և մեզ հետ էլ տեսաւ ամբողջ թատրոնը և չէինք կարող գրել այն պիէսայի վրա, որ հեղինակի մտաց էր մնացել։ Ձեռագրի մէջ, ասում ենք, Անանին չէ մեռնում, այլ ուշաթափ է լինում, յետոյ գալիս են բժշկները, յետոյ տանում են հիւանդին միւս սենեակը, յետոյ Միքայէլը. Սալոմէն և Դէորդը բոլորն էլ սկսում են միմեանց յանդիմանել, իսկ ինչպէս է վերջանում պիէսան, դարձեալ պարզ չէ հանդիսականին։ Եթէ պիէսան դարձեալ նոյն վերնագիրն է կրում, մեզ հասկանալի չէ թէ Անանին ինչ զ ո հ է։ Եթէ Անանին ս տ ի պ վ ա ծ է պատկերել իր հասարակ ասելի մարդու հետ,—դա զոհ է։ Եթէ նա մեռնում է,—դա դարձեալ զոհ է, թէև, ինչպէս ասացինք, ապարդիւն զոհ է։ Բայց եթէ միայն ուշաթափ է լինում, յետոյ յայտնի չէ կարդի, կը մնանի, Միքայէլի հետ թէ Բրիլիանտովի հետ կը պատկվի. կապրի բայց երբէք չի պատկվի. Ծնողների գութը կը շարժվի. թէ չի շարժվի.—դա ինչ զոհ է, չը գիտենք։

—

Մի ֆրանսիացի վարժապետ խնդրում է մեզ յայտնել որ դասեր է տալիս թէ ֆրանսերէն, թէ հին լեզուների և թէ նկարչութեան. Ցանկացողները կարող են իրանց հասցէն թողնել «Մեշակի» խմբագրատանը։

—

Նոր 25 բուբլիանոց թղթադրամ արդէն հրատարակվեցաւ և առևտրական յարաբերութիւնների մէջ արդէն շրջում է։ Նա ապիտակ թղթի վրա է տպված և ունի իր վրա բազմաթիւ քաղաքացիական տառեր և նշաններ։ Հին քսան և հինգանոց թղթի գործածութեան ժամանակամիջոցը դեռ ես յայտնված չէ կառավարութեան կողմից։

—

ԹԷԼԱՒԻՒ մեզ գրում են որ յունվարի 25-ին այդ քաղաքի հայոց եկեղեցում կատարվեցաւ գեներալ Ցէր-Ղուկասովի յիշատակին հոգեհանգիստ։ Քահանայ Աբել Սուքրատեանց տրաւորած քարոզ ասելուց յետոյ առաջարկեց յարգել գիւղացիի յիշատակը գումար ժողովելով յուսալ վանի տարատանջների։ Բայց հէնց որ այդ խօսքերը արտասանվեցան, ամբողջ ժողովուրդը իր նայելով իր դրամը, իսկոյն չտապեց դուրս գալ եկեղեցուց։

—

Շատերը մեզ պատմում են որ Թիֆլիսի մէջ գտնված Բելոխանովների և Զրբէլեանցի տրված մասնաւոր դպրոցում մեծ անկարգութիւններ և զեղծումներ են կատարվում. Երեխաների հետ շատ վատ են վարվում, անողորմ կերպով ծեծում են նրանց, մանուկների վրա թանգ գնով ծախվում են դասական իրեղէններ. անգամ գողացվում են նոյն իսկ դպրոցում աշակերտների վերարկուներն ու գդակները. երեխաների հետ հակամանկավարժական ձևերով են վարվում նրանց մարդկային պատուի, կենսական պէտքերի վերաբերութեամբ և այլն

—

ԵՐԵՒԱՆԻՑ մեզ գրում են. «Մենք երեանցիներս ուրիշ մեր ուսումնարանների թւում ունենք այժմ ազգոյց մի մասնաւոր կրթարան, որ անցեալ տարի բաց է արել Երեանում պ. Կոստանդ Կամսարական կառավարութեան թոյլատրութեամբ, որտեղ պատրաստվում են աշակերտներ գիմնազիայի առաջին դասատան համար։ Բացարձակապէս է լինում, յետոյ յայտնի չէ՝ կապրի, կը մնանի, Միքայէլի հետ թէ Բրիլիանտովի հետ կը պատկվի. կապրի բայց երբէք չի պատկվի. Ծնողների գութը կը շարժվի. թէ չի շարժվի.—դա ինչ զոհ է, չը գիտենք։

—

Մի ֆրանսիացի վարժապետ խնդրում է մեզ յայտնել որ դասեր է տալիս թէ ֆրանսերէն, թէ հին լեզուների և թէ նկարչութեան. Ցանկացողները կարող են իրանց հասցէն թողնել «Մեշակի» խմբագրատանը։

—

Նոր 25 բուբլիանոց թղթադրամ արդէն հրատարակվեցաւ և առևտրական յարաբերութիւնների մէջ արդէն շրջում է։ Նա ապիտակ թղթի վրա է տպված և ունի իր վրա բազմաթիւ քաղաքացիական տառեր և նշաններ։ Հին քսան և հինգանոց թղթի գործածութեան ժամանակամիջոցը դեռ ես յայտնված չէ կառավարութեան կողմից։

—

ԹԷԼԱՒԻՒ մեզ գրում են որ յունվարի 25-ին այդ քաղաքի հայոց եկեղեցում կատարվեցաւ գեներալ Ցէր-Ղուկասովի յիշատակին հոգեհանգիստ։ Քահանայ Աբել Սուքրատեանց տրաւորած քարոզ ասելուց յետոյ առաջարկեց յարգել գիւղացիի յիշատակը գումար ժողովելով յուսալ վանի տարատանջների։ Բայց հէնց որ այդ խօսքերը արտասանվեցան, ամբողջ ժողովուրդը իր նայելով իր դրամը, իսկոյն չտապեց դուրս գալ եկեղեցուց։

—

Շատերը մեզ պատմում են որ Թիֆլիսի մէջ գտնված Բելոխանովների և Զրբէլեանցի տրված մասնաւոր դպրոցում մեծ անկարգութիւններ և զեղծումներ են կատարվում. Երեխաների հետ շատ վատ են վարվում, անողորմ կերպով ծեծում են նրանց, մանուկների վրա թանգ գնով ծախվում են դասական իրեղէններ. անգամ գողացվում են նոյն իսկ դպրոցում աշակերտների վերարկուներն ու գդակները. երեխաների հետ հակամանկավարժական ձևերով են վարվում նրանց մարդկային պատուի, կենսական պէտքերի վերաբերութեամբ և այլն

—

ԵՐԵՒԱՆԻՑ մեզ գրում են. «Մենք երեանցիներս ուրիշ մեր ուսումնարանների թւում ունենք այժմ ազգոյց մի մասնաւոր կրթարան, որ անցեալ տարի բաց է արել Երեանում պ. Կոստանդ Կամսարական կառավարութեան թոյլատրութեամբ, որտեղ պատրաստվում են աշակերտներ գիմնազիայի առաջին դասատան համար։ Բա-

---

դակում էր իր մէջ խիստ տխուր նկարագիր Միհնեաց աշխարհի ցաւալի դրութեան մասին։ Նա պատկերացնում էր հայոց ճնշված ժողովրդի վերջին տառապանքի թշուառութիւնը, մահմեդականների անգթութիւնները, խաների անասնական բռնութիւնները, բնակիչների անգգայ կոտորածները, գերութիւնները, յափշտակութիւնները,—բոլորը արիւնով, արտասուքով և խորին ցաւակցութեամբ գրված։

«Դանակը ոսկորին է հասել»... այս խօսքերով վերջանում էր նամակը—«մեր երեսին պատուի մի կաթիլ անգամ չեն թողել... մեր կնիկներին, մեր աղջիկներին մեր աչքի առջև բռնաբարում են և մենք լուռ նայում ենք... Մեր վանքերը, մեր եկեղեցիները անասունների ախոռատուն են դարձնում և մենք համբերում ենք... Մեր տաճարների սրբութիւնները կոզոպատում են և խաչերը շների շլինքից քաշ են տալիս, իսկ մենք ձայն հանել չենք համարձակվում... Մեր զաւակներին, մեր ձեռքից խլելով, օտար երկրներում վաճառում են, մենք արգելել չենք կարողանում... Մեր ձեռքի վաստակը մեզանից յափշտակում են, մեզ թողնում են քաղցած, իսկ մենք բողոքել չենք կարողանում... Ոչ ոք չէ լսում մեր ձայնը, ոչ ոք չէ սրբում մեր արտասուքը։ Մնացել է վերնում—Աստուած, իսկ ներքևում դու, Դաւիթի բէկ։ Խեղդամահ եղած հայրենիքի վերջին հառաչանքը կոչում է քեզ։ Լսիր նրա ձայնը, լսիր նրա ազաչանքը, օգնութեան ձեռք մեկնիր։ Այն հայրենիքը, որ քեզ սնուցել է, որ քեզ կեանք է տուել, քեզանից կենդանութիւն է սպասում։ Մի թող տուր նրան խորտակվել, փոզովրդի յոյսը քեզ վրա է դրած։ Քո հզօր ազգը պէտք է փրկէ նրան։ Այդ է Աստուծոյ և մեր Տէր Յիսուսի փրկչաստուածի կամքը։ Ուրիշ ճար չէ մնացել։ ամեն բան փորձեցինք, ամեն հնար գործ դրեցինք, ամեն տառապութիւն յանձն առինք, բայց բռնակալի գազանութիւնը ամոքել չը կարողացանք։ Մեր տարկութեան լուծը որ ըստ օրէ ծանրացաւ, մեր վիճակի գազանութիւնը որ ըստ օրէ սաստկացաւ։ Այժմ ժողովուրդը ուխտել է կատարել մի վճռական գործ՝—կամ միանգամայն կոտորվել և բնաջինջ լինել, կամ բոլորովին ազատվել մահմեդական բռնակալութիւնից։ Բայց ժողովրդին պէտք է մի փորձված ձեռք, որ առաջնորդել նրան։ Այդ ձեռքը նախախնամութեան կամքով պէտք է լինի քոնը։ Այն օրը, երբ դու տաք կը կոխես հայրենիքի հողի վրա, ժողովուրդը մի մարդու պէս կը կանգնի և քո դրօշի ներքևում կը սկսի մաքրել երկիրը մահմեդական պղծութիւնից։ Ամեն ինչ պատրաստված է. մնում է քո հրամանը,—և անա ժողովուրդը կը շարժվի... Շտապիր, Դաւիթի բէկ, ազգը, հայրենիքը և եկեղեցին կանչում են քեզ և իրանց ազատութիւնը քո ձեռքից են սպասում։...

Մի սոսկալի տառապանք տիրեց երիտասարդի մարմնին, երբ նա ուսումնեց նամակի ընթերցումը։ Նրա սիրտը սկսեց անհանգիստ կերպով բաբախել և ձեռքերը սկսեցին դողդողալ։ Նա ընկաւ այն ցաւալի դրութեան մէջ, որպէս մի մարդ, որ յանկարծ լսում է սիրելի ծնողների մահուան բոթը։ Բայց այստեղ մեռնողը հայրենիքն էր, մեռնողը մի ամբողջ ժողովուրդ էր, իսկ ինքը—նոյն ժողովրդի հարազատ որդին։ Յանկարծ զարթեցան նրա մտքում վաղեմի յիշողութիւնները, որ մինչև այնքան հանգած էին։ Նա յիշեց այն հանդիսաւոր խոստումը, որ երդումով ուխտել էր իր ծնողների գերեզմանի վրա։ Ու կարծես, այդ թշուառների ուրուականները, նոյն վայրկենում դուրս գալով իրանց հանգստի խորքից, լի յանդիմանական ցասումով, սկսեցին պախարակել նրան, «դու երդմնազանց ես»... Նա զգաց մի տարտարոսի տագնապ և նամակը ցած ընկաւ նրա ձեռքից։ Երկար նա գտնվում էր հոգեկան խորին խռովութեան մէջ, որպէս մի յանցաւոր, որ յանկարծ զգում է խզճի խայթը... Ի՞նչն էր մինչև այնքան կապել նրան մի ուրիշ երկրի հետ, ինչն էր մոռանալ տուել նրան հայրենիքի թշուառութիւնը։ Այդ հարցը ծագեց նրա մտքում, երբ միանգամով պատկերացաւ նրան տխուր և վշտալի անցեալը...

Նա շտապով բացարեց երկրորդ նամակը։ Դա բարեկամի նամակ էր լի վաղեմի յիշատակների ջերմ զգացմունքներով։ Նրան գրել էր Յովհաննես Շահումեանը, Դաւիթի բէկի մանկութեան ընկերը։

«Ինչէր, Դաւիթ, այն ցաւալի օրը,—գրում էր նա ի միջի այլոց,—երբ ես Ֆաթալի խանի բանտումն էի, իսկ դու, ազգալի կրակի բոցերից մի բախտով ազատված, գտնվում էիր Ծերունի Ներքինապետի խնամակալութեան ներքոյ։ Ինչէր այն կրակը, յիշիր այն բոցերը, որոնց մէջ այրվեցաւ քո հայրը, քո մայրը, քո քոյրերը։ Այն կրակը դեռ չի հանգել։ Նա հրդեհում է մեր ամբողջ հայրենիքը։ Նա հարակում է մի ամբողջ ժողովուրդ։ Ո՞վ պիտի հանգցնէ նրան, եթէ ոչ այն մարդը, որ իր անձի վրա փորձել է նրա բոլոր դժոխային տանջանքը...

Մի քանի տողերից յետոյ շարունակում էր նա։

«Ոչ ոք խելացի չի կոչի այն մարդուն, որի ատամը հրդեհով պաշարված է, որի զաւակները կրակով պատած են, որի կայքը այրվում է, իսկ նա, այդ բոլորը թողած, շտապում է իր հարեւանի տունը կրակից ազատելու համար։ Քո եռանդը, քո ջանքերը վրաց խարխուլ գահը պահպանելու մասին, յիշեցնում է ինձ այդ համեմատութիւնը։ Ինչ կը շահվի քո քաջութիւնից, քո պատերազմական տաղանդից հայոց թշուառ աշխարհը, երբ դու քո բոլոր ուժերը, քո մտքի և սրտի բոլոր զօրութիւնը վատնում ես յոգնատարի, մինչդեռ քո հայրենիքը քեզ պիտանիների աւելի կարօտութիւն ունի։ Դու այժմ քո նպատակների վրա տանում ես բոլոր ծանրութիւնը մի քայքայված տէրութեան, որ ընկնելու վրա է։ Դու շատ անգամ պահպանեցիր նրան իր անկումից, դու շատ անգամ ազատեցիր նրան իր թշնամիներից, շատ անգամ յաղթող հանդիսացար տարտարոսի կոխների մէջ։ Բայց որքան շահվեցաւ այդ բոլորից հայոց թշուառ ազգը...

Դաւիթ, մենք գաղտնիքներ ենք ունել։ մենք Ցաթենի վանքում, հանգուցեալ Յարութիւն վարդապետի մոտ միասին էինք կարդում հայոց պատմութիւնը։ Կարծես, այդ ազգի ճակատագրի մէջ մի անէծք կայ։ Նա ստեղծում է մեծ մարդիկ, ստեղծում է հանճարներ, միայն տարրերի ծառայելու համար։ Սկսեալ ազգերի պատմութեան ամենախորին հնութիւնից, Հայաստանը միշտ տուել է թէ իր դրացիներին և թէ հեռաւոր ժողովուրդներին իր զաւակների ամենաբարները։ Բաբելացոց, Եգիպտացոց նշանաւոր պետական մարդիկների թւում առաջին անգամ բռնում են հայերը։ Հայերը տուեցին Հռոմի և Բիւզանդիայի ոչ միայն քաջ զօրապետներ, այլ մինչև անգամ կայսրներ։ Ահռելի Պարսկաստանը իր ամենանեղ հնամաժամի մէջացին փրկութիւն էր գտնում հայ զօրապետների ձեռքով։ Վայրենի մանգօլները, մինչին Ասիայի խորքերից դուրս գալով, հայ զօրապետների առաջնորդութեամբ, ոտնակոխ արեցին ամբողջ պետութիւններ։ Բագդադի և Դամասկոսի արաբական խալիֆաները հայ զօրապետների ձեռքով սրբեցին ան-